

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ,
СХИЛЬНИМИ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ І МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**

Колективна монографія

Тернопіль 2018

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8) : 37.018.26

Колектив авторів:

Янкович О. І. - вступ.

Розділ 1. Парфанович І. І. - 1.1; Крутій К. Л., Кузьма І. І. - 1.2; Сорока О. В. - 1.3; Лещук Г. В. - 1.4; Говорун Т. В. - 1.5; Морська Л. І. - 1.6; Гонтарек І. - 1.7.

Розділ 2. Мельничук І. М. - 2.1; Главацька О. Л. - 2.2; Олексюк Н. С. - 2.3;

Козубовська І. В., Булеза Б. Я. – 2.4, Горішна Н. М. - 2.5; Петришин Л. Й. - 2.6.

Розділ 3. Сіткар В. І. - 3.1; Кравець В. П. - 3.2; Радчук Г. К. - 3.3; Кікінежді О. М., Василькевич Я. З., Шульга І. М. - 3.4; Адамська З. М. - 3.5;

Воронкевич О. М. - 3.6; Кізь О. Б. - 3.7.

Розділ 4. Янкович О. І. - 4.1; Поліщук В. А., Гайдамашко І. А.,

Пришляк О. Ю. - 4.2; Козубовський Р. В., Повідайчик О. С. – 4.3;

Бартош О. П. - 4.4; Шпенник С. З., Мигалина З. І., Сойма Н. Д. - 4.5.

Рецензенти:

Чайка В. М. – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету педагогіки і психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Яблонська Т. М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, асистент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Сайко Н. О. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 26 червня 2018 року).

Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до
Т 33 девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія /
О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. –
Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. – 300 с.

ISBN 978-617-7516-66-7

У монографії висвітлено актуальні проблеми профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки. Обґрунтовано шляхи вирішення виявлених проблем вчителями, соціальними педагогами, психологами, соціальними й медичними працівниками в Україні та в зарубіжних країнах. Розглянуто зміст, форми й методи підготовки майбутніх фахівців до превентивної роботи. Акцентується увага на інтеграції зусиль батьків і закладів освіти у формуванні гармонії внутрішнього світу дитини, реалізації педагогіки Добра, педагогіки Серця, педагогіки Успіху.

Монографію адресовано фахівцям, що здійснюють профілактику девіантної поведінки дітей, студентам закладів вищої освіти, що виконуватимуть превентивні функції у професійній діяльності.

УДК 37.013.42 : 376.58 (075.8) : 37.018.26

ISBN 978-617-7516-66-7

© Колектив авторів, 2018

© ФОП Осадца Ю. В., 2018

2.3. Інтеграція соціально-виховних впливів сім'ї та школи у профілактиці девіантної поведінки дітей

Нестабільність політичної та економічної ситуації, що спостерігаються впродовж останніх років в українському суспільстві, різке соціальне розшарування, невизначеність у правовій системі, зміни в суспільній свідомості, переосмислення духовних цінностей зумовили зростання девіантних проявів поведінки серед населення, у тому числі дітей. Відхилення поведінки дітей (агресія, бродяжництво, куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, інтернет-залежність, азартні ігри, жебракування, проституція, суїцид) набули значного розповсюдження, про що свідчать результати досліджень, здійснених провідними вітчизняними вченими Л. Вольною¹, В. Оржеховською², А. Самойловим³. Окрім того встановлено, що серед дітей поширюються нові види девіацій, які раніше були притаманні здебільшого дорослим, а саме: бандитизм, викрадення, лихварство, розбій, рекет, торгівля наркотиками, комп'ютерні злочини тощо⁴.

Швидкому поширенню різноманітних девіацій серед дітей сприяє часткова втрата в соціумі ціннісно-нормативних показників соціальної поведінки, ослаблення механізмів її державного та громадського регулювання й деформація засобів соціально-педагогічного контролю. Оскільки дитячий вік є одним із найскладніших періодів у онтогенезі людини, коли відбувається формування психологічних структур, закладаються основи свідомості й визначається загальна спрямованість моральних якостей і соціальних установок, діти становлять чи не найскладнішу групу ризику серед усього населення країни. Проблема девіантності дитячої поведінки ускладнюється також впливом через засоби масової інформації (ЗМІ) на ще несформовану свідомість дитини величезного потоку інформації негативного змісту, яка провокує формування девіантного стилю її поведінки.

Ознаками, що свідчать про високу ймовірність виникнення девіацій у дітей є такі: поведінкові відхилення, як зневага,

¹ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Л. М. Вольнова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С. 9.

² Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська. – К.: ВіАн, 1996. – С. 8.

³ Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / А. М. Самойлов. – Вінниця, 2017. – С. 5.

⁴ Товканець О. С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних училищ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / О. С. Товканець. – Ужгород, 2012. – С. 14.

брутальність, зухвалість (виникають через невірну реалізацію прагнення до дорослості); негативізм (проявляється як невмотивований спротив дитини впливу на неї оточуючих людей); впертість (виражається в необґрунтованому і нераціональному спротиві проханням, порадам, вимогам, вказівкам старших); непослух (характеризується опором моральним нормам суспільної поведінки, що може набувати форми витівки, пустощів, проступку); капризи (виявляються через недоречні дії та вчинки, необґрунтовані протидії спротив); свавілля (невміння вибрати адекватні засоби для самоствердження, вияву волі й самостійності), недисциплінованість тощо⁵. Зауважимо, що небезпека проявів девіантної поведінки в дітей полягає насамперед у тому, що ці відхилення можуть зумовити подальшу соціальну деформацію особистості. Щодо учнів, то у них, як правило, крім означених проявів девіантної поведінки, також втрачається інтерес до навчання, погіршується дисципліна, знижується «антидевіантний» імунітет⁶.

У зв'язку з цим відхилення від морально-етичних, правових, педагогічних, психологічних, соціальних, екологічних і гігієнічних норм життєдіяльності та життєтворчості особистості вимагає від школи застосування запобіжної (превентивної) системи виховання, спрямованої на попередження і подолання відхилень у поведінці учнів, запобігання розвитку різних форм асоціальності та аморальності поведінки. При цьому ми визначаємо профілактику девіантної поведінки дитини в загальноосвітньому навчально-виховному закладі як систему комплексних, науково обґрунтованих заходів, що здійснюються працівниками закладу й спрямовуються на виявлення, послаблення дії чи ліквідацію причин, які негативно впливають на розвиток особистості дитини та сприяють вчиненню нею правопорушень. Метою профілактики є успішна соціалізація дитини на основі мінімізації чи усунення проявів девіантної поведінки. За функціями профілактика девіантної поведінки поділяється на діагностичну, реабілітаційну, координуючу та прогностичну.

Встановлено, що профілактика девіантної поведінки дітей в школі ґрунтується на принципах: своєчасного виявлення дітей «групи ризику» та надання їм ефективної допомоги; добровільності;

⁵ Вольнова Л. М. Батьківська сім'я як соціально-педагогічний чинник делінквентної поведінки неповнолітніх / Л. М. Вольнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: зб. наук. праць. – Вип.10. – К.: В-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 207.

⁶ Oleksiuk N. The role of Sociocultural Activity in the socialization process of personality / N. Oleksiuk // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 318.

об'єктивності; комплексності, системності та систематичності профілактичних заходів; диференціації форм і змісту профілактичної роботи, її персоніфікації; активізації зворотного зв'язку шляхом включення дітей у профілактичний процес; сприяння позитивній самореалізації учнів; поєднання загальної профілактики з профілактикою конкретних видів девіацій; взаємодії різних соціальних інститутів на процес профілактики⁷. Щодо останнього вказаного принципу вважаємо, що до соціальних інститутів, які повинні здійснювати профілактику девіацій у дітей, належить, насамперед сім'я, що покликана бути не лише найпершим, а й найважливішим середовищем життєдіяльності і розвитку дитини.

Стосовно видів взаємодії школи та сім'ї при організації та здійсненні профілактичної роботи зі школярами, то ними є співробітництво або інтеграція (передбачає спільне визначення цілей діяльності, спільне планування роботи, розподіл сил щодо надання допомоги дитині згідно з можливостями кожної сторони, спільну оцінку результатів роботи, а потім прогнозування нових завдань); діалогова взаємодія (передбачає рівність позицій партнерів, позитивне ставлення взаємодіючих сторін одна до одної); домовленість (договір взаємодіючих сторін про їх ролі, позиції і функції в організації виховання дитини, її підтримки); опіка (турбота однієї сторони про іншу, що, як правило, має односторонній, споживацький характер); придушення (проявляється у підкоренні однієї сторони іншій); конфронтація (прихована неприязнь однієї сторони до іншої, протиставлення, зіткнення); конфлікт (зіткнення протилежно спрямованих інтересів, цілей, позицій суб'єктів взаємодії)⁸. Найкращим з означених видом взаємодії є, на нашу думку, є співробітництво або інтеграція школи та сім'ї. Адже період навчання дитини у школі є тим етапом її соціалізації, коли вона набуває надзвичайно важливих характеристик для успішного входження у суспільне життя за умови адаптації у соціальному середовищі навчального закладу. А в сім'ї закладається основа (фундамент) особистості: її світогляд, національна самобутність, моральність та інші важливі якості і властивості⁹.

⁷ Самойлов А. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / А. М. Самойлов. – Вінниця, 2017. – С. 19.

⁸ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Л. М. Вольнова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С.9.

⁹ Oleksiuk N. The role of Sociocultural Activity in the socialization process of personality / N. Oleksiuk // Problems of development modern science: theory and practice : Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, España, 2016. – P. 321.

На жаль, рівень обізнаності та активності батьків у питаннях профілактики девіантної поведінки дітей є сьогодні вкрай низьким. Батьки часто недостатньо усвідомлюють власну відповідальність за виховання дітей і перекладають цей обов'язок переважно на школу, не володіють інформацією щодо профілактики девіантної поведінки власних дітей в умовах родинного виховання, не налаштовані на співпрацю зі школою та іншими інститутами соціалізації. Тому поєднання знань педагогів про теоретичні аспекти профілактичної роботи, володіння ними практичними вміннями й навичками з щоденною копіткою працею батьків є, на нашу думку, запорукою ефективності попередження і подолання поведінкових девіацій у дітей.

Опираючись на дані наукових досліджень Є. Дубрової¹⁰, можемо констатувати, що інтеграція школи і сім'ї щодо профілактики девіацій у поведінці дітей повинна спрямовуватись на реалізацію таких функцій: виховної (поновлення позитивних якостей, що переважали в дитини до появи девіантної поведінки); стимулюючої (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості дитини); коригувальної (корекція мотивації, ціннісних орієнтацій, виправлення негативних якостей); компенсаторної (формування прагнення подолати наявні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, в котрій дитина зможе досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні); регулятивної (зміна ступеня участі особистості в груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю). Усі означені функції можуть бути реалізовані за інтегрованого впливу школи і сім'ї на профілактику девіантної поведінки дітей в чотирьох напрямках: оптимізація соціально-виховного середовища освітнього закладу, яке виступає для дитини основною сферою самореалізації; гармонізація особистісного розвитку дитини; утвердження цінностей та норм здорового способу життя; формування у дитини конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок¹¹.

Всесвітня організація охорони здоров'я та ряд учених (зокрема, А. Вієвський, К. Лепеха, В. Дивак¹²) вирізняють первинну (універсальну), вторинну (селективну) та третинну (модифікаційну) профілактики, що, на нашу думку, є доцільним, оскільки дає змогу

¹⁰ Дуброва Є. М. Взаємодія школи з сім'єю: метод. рекомендації для класних керівників : 5-9 класи / Є. М. Дуброва, І. С. Ігнатова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 160 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.bohdanbooks.com/userfiles/file/books/lib_file_1227167139.pdf

¹¹ *Соціальна робота: технологічний аспект*: навч. посібник / За ред. проф. А. Й. Канської – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 78.

¹² Комплексна програма з профілактики наркотичних та алкогольних проблем, зорієнтована на учнів 1–12 класів, їх батьків та персонал загальноосвітніх закладів I–III ступенів навчання: Загальне викладення програми профілактичних дій / А. М. Вієвський, К. І. Лепеха, В. В. Дивак та ін. – Київ, 2010. – 40 с.

реалізувати індивідуальний підхід до дитини та впливати на неї відповідно до стану відхилення її поведінки від норми¹³.

На основі аналізу соціально-педагогічної літератури можемо констатувати, що під технологіями профілактики девіантної поведінки дітей в школі вчені розуміють оптимально підібраний відповідно до заданих параметрів (стандартів) комплекс соціальних і педагогічних методів, процедур, ресурсів й алгоритмів їх застосування для вирішення чітко сформульованих проблем із гарантованим високим результатом, для якого є інструмент вимірювання (кількісно-якісні критерії ефективності й спеціальні методи)¹⁴. У ході проведеного дослідження нами виявлено, що означені технології можуть реалізовуватись застосуванням найрізноманітніших форм і методів, зокрема: індивідуальних (бесід; консультацій; відвідування сім'ї; наставництва; самоосвіти; роботи в бібліотеці; переглядів художніх і документальних фільмів; допомоги в зборі матеріалів з правових, медичних та інших питань; діяльності у складі громадських комісій, інспекцій у справах дітей, рад батьківських комітетів; участі у комісіях з медичного обслуговування дітей; участі в роботі з позбавлення від наркотичної залежності; участі в засіданнях суду з позбавлення батьківських прав); групових (бесід; дискусій; диспутів з проблем правового, морального виховання; зустрічей з вчителями; тематичних лекцій; методичних занять; занять-тренінгів для батьків; роботи з групою батьків, які мають подібні проблеми у вихованні; рольових та ділових ігор; зустрічей зі спеціалістами різних напрямів; колективної підготовки класних годин, виставок, вікторин; усних журналів; роботи за зацікавленням; відкритих уроків для батьків; оформлення куточків для батьків; підготовки тематичних папок)¹⁵; масових (днів відкритих дверей; батьківських зборів; загальношкільних змагань; конференцій з досвіду сімейного виховання; лекторів педагогічних, медичних, правових знань; семінарів; зустрічей з лікарями (наркологами, психіатрами), юристами, психологами; конференцій; тематичних вечорів; педагогічних консилиумів; екскурсій, походів, ігор тощо)¹⁶.

Вважаємо за доцільне до визначених науковцями етапів профілактики девіантної поведінки дітей, яку здійснює

¹³Соціально-педагогічний словник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/22/6.pdf>.

¹⁴ Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології: навчальний посібник / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – Київ: Просвіта; Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – С. 212.

¹⁵ Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студ. спец. «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – С. 125.

¹⁶ Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посібник / В. М. Оржеховська. – К.: ВіАн, 1996. – С. 216.

загальноосвітній навчальний заклад (формулювання проблеми, висування гіпотези про причини девіацій, діагностичний етап для перевірки й уточнення гіпотези, розробка змісту (вибір адекватних форм і методів) профілактики девіантної поведінки дитини, складання програми профілактики та її реалізація, контроль за ходом реалізації програми і, за необхідності, внесення до неї коректив)¹⁷, додати ще два важливі, на нашу думку, етапи: налагодження співпраці з родинами дітей перед початком роботи та супровід сімей школярів після реалізації програми.

Опираючись на дані наукових досліджень Є. Дубрової, І. Ігнатової¹⁸, О. Янкович¹⁹, а також на власний досвід, можемо стверджувати, що зміст інтегрованого впливу школи і сім'ї на попередження й подолання девіантної поведінки дітей впродовж їхнього навчання в школі полягатиме у: правовій освіті, розповсюдженні інформації щодо правових можливостей подолання проблем (лекції, кіно- та відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, методика «рівний-рівному», соціальна реклама); наданні консультативної допомоги з вирішення проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування); наданні кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «телефон довіри»); допомозі сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами та сім'ям з дітьми, схильними до правопорушень (сімейне консультування, психотерапія, соціальний захист, представництво інтересів); соціальному захисті та реабілітації дітей з проблемних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення чи обмеження батьківських прав, фостерінг); сприянні зайнятості батьків – представників соціально вразливих груп і груп ризику (центри зайнятості й працевлаштування, громадські роботи); створенні умов для спільного змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики тощо); участі в соціально-психологічних тренінгах (дають змогу краще пізнати себе, підвищити впевненість у власних силах, розвинути комунікативні якості, вміння вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки); навчанні на рівних (підготовка волонтерів з підлітків та молоді, які

¹⁷ Колесник А. А. Методичні рекомендації щодо здійснення психологічного супроводу учнів з девіантною поведінкою / А. А. Колесник – м. Новоград-Волинський, 2011. – С. 24.

¹⁸ Дуброва Є. М. Взаємодія школи з сім'єю: методичні рекомендації для класних керівників: 5-9 класи / Є. М. Дуброва, І. С. Ігнатова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. – 160 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bohdanbooks.com/userfiles/file/books/lib_file_1227167139.pdf.

¹⁹ Янкович О. І. Освітні технології сучасних навчальних закладів: навч.-метод. посібник / О. Янкович, Ю. Беднарк, А. Анджеевська. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. –С.123.

порушуватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, зокрема під час неформального спілкування)²⁰.

Щодо умов ефективності профілактики девіантної поведінки дітей, то до них відносять: викорінення причин девіантної поведінки в соціальному та природному середовищі дитини через набуття нею досвіду уникнення і подолання негараздів; навчання новим навичкам, які допоможуть досягти поставленої мети та зберегти здоров'я; попередження виникнення проблемних ситуацій через усвідомлення дітьми шкоди їхньої девіантної поведінки і формування мотивації до позитиву²¹.

Таким чином, профілактична робота в школі – це система підготовчих та профілактичних дій, спрямованих на запобігання формуванню в дітей негативних звичок, рис характеру, проявам їхньої асоціальної поведінки та організацію належного догляду за діяльністю школярів. Співпраця школи та сім'ї є надзвичайно важливим чинником попередження девіантної поведінки дитини, що передбачає всебічне і систематичне вивчення сім'ї, особливостей та умов сімейного виховання, організацію та корекцію виховання, налагодження внутрішньосімейних відносин і профілактику сімейних конфліктів.

У перспективі посилення взаємодії школи та сім'ї дозволить забезпечити ефективність профілактичної роботи з попередження девіантної поведінки школярів, а також домогтися значних змін у суспільному вихованні підростаючих поколінь. Оптимізувати процес профілактики девіантної поведінки дітей можна шляхом об'єднання зусиль не лише педагогів і батьків, а й громадськості. З урахуванням того, що саме школа має всі можливості для об'єднання цих зусиль, вона повинна відігравати координуючу роль в організації процесу профілактики девіантної поведінки школярів.

²⁰ Олексюк Н. С. Роль соціальної взаємодії школи та сім'ї у процесі соціалізації дитини. / Н. С. Олексюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка. – 2014. – № 1. – С. 78.

²¹ Товканець О. С. Педагогічні умови профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних училищ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / О. С. Товканець. – Ужгород, 2012. – С. 19.